

Юшкевич Ю. С. Філософський потенціал художньої літератури / Ю. С. Юшкевич // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 141/2013. Серія: Філософія. — Севастополь, 2013. — С. 96-100.

Юшкевич Ю. С. – аспірантка кафедри філософії і соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

УДК: 130.3:141.7:179:82

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті досліджується проблема співвідношення філософії та літератури та наводяться аргументи на підтримку того, що існують різні прояви їх взаємодії, умовна класифікація яких пропонується автором. На основі аналізу роману М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита» робиться висновок про можливість відображення глибокого філософського змісту у художньо-образній формі.

Ключові слова: *добро, доброта, зло, література, милосердя, філософія.*

ФИЛОСОФСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье исследуется проблема соотношения философии и литературы и приводятся аргументы в пользу того, что существуют различные проявления их взаимодействия, условная классификация которых предлагается автором. На основе анализа романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» делается вывод о возможности отображения глубокого философского содержания в художественно-образной форме.

Ключевые слова: *добро, доброта, зло, литература, милосердие, философия.*

THE PHILOSOPHICAL POTENTIAL OF BELLETRISTIC LITERATURE

The article examines the problem of relationship between philosophy and belletristic literature and argues that there are different forms of their interaction, the provisional classification of which is proposed by the author. Based on the analysis

of Bulgakov's novel «Master and Margarita» the author concludes about the possibility of displaying a deep philosophical content in artistic and imaginative way.

Keywords: *good, goodness, evil, literature, mercy, philosophy.*

Постановка проблеми. Сучасна постмодерна культура характеризується трансформаційними процесами, що знаходять свій вираз у загальній віртуалізації культурної реальності, конвергенції різних форм суспільної свідомості, таких як філософія та мистецтво, зокрема – художня література. Співвідношення цих двох культурних практик набуває проблемного характеру. Виникає полеміка щодо місця та ролі літератури у філософському дискурсі і навпаки. Тому дослідження взаємодії цих двох культурних феноменів є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми, виділення невирішених раніше її частин. Ця проблема є предметом обговорення в працях як зарубіжних (Г. Башляр, Р. Барт, Ю. Габермас, Г. Гадамер, М. Гайдегер, М. Фуко, Ж. Деріда, Ж.-Ф. Ліотар, М. Мерло-Понті, Р. Рорті, Ж.-П. Сартр), російських (Н. Автономова, М. Епштейн, І. Ільїн, О. Колесніков, М. Мамардашвілі, Н. Маньковская, В. Подорога, В. Лекторський), так і українських філософів (Л. Архіпова, О. Білий, І. Бондаревська, О. Гомілко, С. Йосипенко, С. Пролєєв). На нашу думку, полемічність самого питання взаємозв'язку філософії та літератури свідчить про необхідність його подальшого наукового дослідження і практичної апробації, що потребує філософського аналізу класичних літературних творів.

Формулювання цілі статті (постановка завдання). Метою даної статті є дослідження проблеми співвідношення філософії та художньої літератури. Вищезазначена мета обумовила постановку наступних завдань: по-перше, проаналізувати співвідношення філософії та художньої літератури; по-друге, на прикладі роману М. О. Булгакова «Майстер та Маргарита» продемонструвати наявність глибокого філософського потенціалу у творах художньої літератури.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутися до історії філософської думки, то можна виявити два протилежних підходи до проблеми

співвідношення філософії та літератури. Представники сучасного наукового дискурсу наголошують на тому, що в певні культурні періоди філософія та література об'єднувалися в рамках якогось «ізму» – романтизму, екзистенціалізму чи постмодернізму, де були задані моделі використання філософії літераторами чи літератури філософами [5, с. 6]. Заперечувати зазначену періодичність зближення цих двох форм виразу думки немає сенсу, але все ж таки вживання терміну «використання» в цьому контексті є не зовсім вдалим. На нашу думку, філософія та література скоріше за все співвідносяться як рівноцінні взаємодіючі елементи, що в рамках певної конструкції гармонійно поєднують художньо-образну форму та філософський зміст.

Зближення філософії та літератури, як вже було зазначено, яскраво виявилось в епоху романтизму, зокрема, у філософських поглядах німецьких представників цього напрямку. Так, Фрідріх Шлегель, що одночасно був філософом і письменником, відзначав, що «поезія і філософія повинні з'єднатися», а «філософ повинен говорити про самого себе як ліричний поет» [11, с. 287, 311]. Також німецький філософ і поет Новаліс дотримувався схожої точки зору, виразивши її словами: «Поезія – героїня філософії ... філософія є теорія поезії» [7, с. 94]. Важливу роль мистецтву відводили також І. Кант, Ф. Шиллер, Г. Гегель та інші.

Але Кант, на відміну від представників романтизму, наголошував на автономії таких форм суспільної свідомості як мораль, філософія, мистецтво тощо. Схожої точки зору дотримується і відомий румунський філософ Еміль Чоран, не підтримуючи ідею злиття філософії та мистецтва, а відстоюючи чистоту кожної з цих сфер духовності. Проза і поезія, навантажені філософствуванням, на його думку, втрачають життя швидше од інших; філософія ж, у свою чергу, є відокремленою від літератури – як від прози, так і від поезії. Він зазначає: «Необхідна наївність письменника, щоб вірити, що писати – означає мислити» [12].

На наш погляд, філософія і література глибоко взаємопов'язані: філософія в силу свого світоглядного потенціалу не може не впливати на

художню творчість, але й сама потребує образно-емоційних засобів виразності, притаманних художній літературі. Тому, висловлюючись щодо проблеми співвідношення філософії та літератури, слід бути менш категоричними. Починаючи з античних часів, філософія та література йшли пліч-о-пліч, виступаючи важливими формами пізнання дійсності та носіями істини. Зрозуміло, що завжди були представники академічної філософії, що переважно висловлювали свою думку суто теоретично, а також письменники та поети, у творчості яких складно знайти філософську глибину. Але в основному для видатних літераторів – Данте, Достоевського, Гете, Кафки, Сент-Екзюпері, Сервантеса, Толстого, Шекспіра (і цей ряд можна продовжити) – природно притаманне відчуття глибинної філософської сутності буття, тому в їхніх творах завжди відчутний філософський підтекст.

З іншого боку, багато з філософів використовують художні форми слова для вираження філософських ідей. Так, філософ і письменник Альбер Камю, відзначав: «Хочеш бути філософом – пиши роман» [4, с. 78]. Б. Рассел, будучи визнаним філософом, у 1950 році за роботу «Шлюб і мораль» одержав Нобелівську премію з літератури. Слід також розрізняти письменників, що розробляють у своїх творах власні філософські концепції і тих, які лише «ілюструють» вже існуючі філософські ідеї та використовують певний категоріальний апарат.

У зв'язку з цим виникає певна умовна класифікація: суто академічні філософи; філософи, що метафорично висловлюють свою думку; письменники, що філософствують на сторінках своїх творів; письменники, що застосовують у своїх працях вже існуючі філософські концепції; письменники, що не філософствують. Цілком зрозуміло, що віднесення того чи іншого представника філософії або літератури до певного класу викликає деякі складнощі.

У цілому філософські пошуки характерні для всіх великих письменників XIX-XX ст. Яскравим прикладом цього є роман М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита», в якому йде мова про Добро та Зло, доброту та милосердя кожної окремо взятої людини. Першими категоріями, з якими ми зустрічаємося,

читаючи цей роман, є категорії добра і зла. Вони присутні вже в епіграфі, який являє собою рядки з безсмертного твору Гете «Фауст»: «...так хто ж ты, наконец? – Я – часть той силы, что вечно хочет зла и вечно совершает благо» [2, с. 333].

Усі події в романі Булгакова розгортаються в атмосфері дії цих двох сил, немовби самотійних, але, по суті, досить взаємозалежних, що відбивається також і на долях героїв роману. Що може краще вказувати на цю діалектику, як не те, що в романі в епізоді зустрічі на Патріарших ставках саме Воланд доводить поету Бездомному і редактору Берліозу існування Бога?! Адже для Воланда розмова про Ісуса є розмовою і про нього самого. І якщо ці два атеїсти заперечують існування Христа, не визнають ролі Бога, то вони не визнають і існування його – Воланда та його ролі в земному житті. Тобто Воланд вбачає у цьому загрозу своєму існуванню, замах саме на свою персону. «Он едва самого меня не свел с ума, доказывая мне, что меня нету!» [2, с. 621]. Воланд провокує істину, доводить її від протилежного. Сам диявол покликаний відновити справедливість і баланс добрих і злих сил. У романі немає посоромлення сил зла або ж його торжества, адже безмежне добро теж несе зло, насильство, страждання. Це відображено в наступних словах Воланда: «Ты произнёс свои слова так, как будто ты не признаёшь теней, а также и зла. Не будешь ли ты так добр подумать над вопросом: что бы делало твоё добро, если бы не существовало зла, и как бы выглядела земля, если бы с неё исчезли тени?» [2, с. 696].

У романі Воланд з'являється у своїй містичній ролі, він – дух Зла і володар тіней, пов'язаний з таємницею світу. Він вічний, як вічне Добро і Зло на Землі, і йому не потрібно боротися за свої права з тими, хто не визнає тіней, а, значить – і Зла. У цій ролі він з'являється з грозами і блискавками, сатанинським сміхом, з лиховісним знанням прийдешніх бід. Але це лише з одного боку. Якщо ж подивитися на все це інакше, то Воланд з'явився в Москву з метою викриття оман дійсності. Диявол з'являється там, де має місце явна підміна морально-етичних цінностей, де прагнуть поміняти місцями Добро і

Зло. Воланд – вільний, відкритий, непередбачуваний, позбавлений просторових і часових вимірів – є караючою зброєю, він прийшов на Землю страчувати і милувати. Він має вище призначення: Зло немовби виконує очищаючу функцію, воно готує місце для утвердження Добра. Але навіть караючі дії нечистої сили дають можливість людині виявити свою порядність. Воланд висловлює улюблену думку Булгакова: кожний отримає за його вірою. Усі дії Воланда спрямовані не стільки проти тих, хто робить погані справи, скільки проти тих, хто хотів би їх зробити, але вичікує або ж не наважується, адже усі вони цілком пасивні в тих випадках, коли люди самі мають можливість прийняти рішення.

Читаючи роман «Майстер і Маргарита», ми можемо зробити висновок, що пекло є не наслідком втручання надприродних темних сил, а лише справою рук людських. Правляче світом Зло походить не від Сатани, що несе справедливість, а від людської ж влади. Відомства Бога і Диявола протиставляються не як Добро і Зло, а як справедливість. Безглуздому, влаштованому за людською сваволею пеклу, яке з найдавніших часів панує на всіх континентах, протистоїть вічний, справедливий і милосердний потойбічний світ, де віддається усім за їх вірою, заслугами та стражданнями.

Сила Добра з'являється в романі не настільки яскраво і знаменно, як сила Зла, але її також можна впізнати з перших рядків в особі Ієшуа Га-Ноцрі. За його поведінкою, словами, способами і методами, за допомогою яких він діє, ми легко можемо визначити його дійсну суть як силу Добра. Він називає всіх добрими людьми; навіть свого ката, бо бачить причину Зла не в ньому, а в обставинах. Га-Ноцрі проповідує своє вчення людям, йому далеким, що ображають його і, як ми можемо бачити, досягає в цьому успіху. Адже його учень і послідовник Левій Матвій, що був у минулому збирачем податей, прислуховується до його слів і йде за ним, полишаючи своє тлінне та нікчемне існування. Ієшуа робить добрі справи навіть для людей, що з першого погляду цього не заслуговують: наприклад, він знімає головний біль Понтія Пілата. Ієшуа бачить завдання сили Добра в тому, щоб сприяти пробудженню і

виявленню в людях кращих людських якостей. Він переконаний у первинності Добра в людині та людському світі, а головне – в його здатності до саморозвитку і самоочищення без допомоги Зла. Таким чином, герої, які піддалися впливу сил Добра, очищаються від людських пороків і недоліків природним ненасильницьким шляхом. Вони роблять це за власним бажанням і гідним для людини способом, наприклад, щирим каяттям і бажанням виправити становище.

На відміну від сили Добра, сила Зла, тобто Воланд, намагається насильно виправити вади мешканців Москви, внаслідок чого герої роману впадають в інші крайнощі. Наприклад, Іван Бездомний з поета, що живе своєю фантазією, перетворюється на раціоналіста, що вірить тільки фактам. Примусове виправлення нічого хорошого не приносить, принаймні, тим, кого виправляли, оскільки вони лише стають комічно протилежними самим собі. Звичайно ж, таке виправлення можна розцінювати як покарання і як справедливість стосовно них з боку темних сил.

Добрі і злі сили не тільки одночасно присутні в кожному з героїв, але навіть такі дві начебто цілковиті протилежності, як Воланд і Ієшуа, теж не можна однозначно розмежувати. Добро і Зло взаємно переплетені, вони не можуть один без одного. Їхню взаємозалежність ми бачимо і в епіграфі до роману, і в розмові Левія Матвія з Воландом, але найяскравіше це проявляється на балі у Сатани, а також у фіналі роману.

У фінальній сцені сходяться для остаточного вирішення долі головних героїв представники двох основних сил, причому сходяться вони далеко не безпосередньо. Шлях прийняття рішення звивистий і примхливий. У процесі руху до розв'язки двох центральних сюжетів роману Булгакова починають виявлятися два взаємозалежних мотиви: мотив прощення і супроводжуючий його мотив визначення провини, головного людського пороку, або гріха. Адже, зрештою, сила Добра прохає силу Зла зглянутися на Майстра. Таким чином, ця ситуація є вищим свідченням того, що Добро і Зло не можуть існувати окремо. Саме з діалогу між Левієм Матвієм і Воландом ми розуміємо, наскільки

явно у романі Булгакова підкреслений цей взаємозв'язок і взаємозалежність двох протилежних сил.

Існує декілька точок зору стосовно того, що є джерелом саме такого погляду М. О. Булгакова на співвідношення Добра та Зла в його романі «Майстер та Маргарита». Одна з них належить І. Ф. Белзі, який досить докладно описує ситуації і наводить рядки, в яких можна відчутти вплив богомільства на морально-етичну побудову роману, а саме – на категорії добра і зла. На його думку, ранг булгаковського Воланда в тій чи іншій мірі визначається центральним пунктом болгарської єресі, яким є принцип дуалізму. Саме тому в романі Булгакова Га-Ноцрі звертається з проханням до Воланда, що можливо лише за умови рівнозначності Бога і Сатани, тобто Добра та Зла. А відому фразу Воланда щодо світла і тіні він трактує, як представлене у художній формі формулювання богомільського дуалістичного принципу, що наголошує на взаємозалежному існуванні добра і зла, світла і тіні [1, с. 194-195].

Цю точку зору досить успішно критикує Н. П. Утехін, який підкреслює, що принцип дуалізму властивий не тільки болгарської єресі, а й зороастризму, євтіхіанству, маніхейству, павлікіанству і, частково – середньовічному християнству [10, с. 105-109]. Дійсно, адже, згідно з зороастризмом, усе суще поділяється на дві протилежні сфери – царства світла і добра та п'тьми і зла. Між цими двома протилежностями йде одвічна боротьба, що складає основу світового процесу як на землі, так і поза нею, у світі богів. Гімни «Авести» закликають людей бути доброзичливими, стриманими в помислах і пристрастях, готовими жити у злагоді і дружбі, допомагати ближньому своєму. Можна сказати, що основною ідеєю етичних поглядів Зороастра було те, що істина і добро, як і страждання та зло, залежать від самих людей, які можуть і повинні бути активними творцями власної долі. А маніхейство визнає дві безумовно самотійні і незмінні у своїй сутності першооснови, що утворюють два окремі світи – добра і зла. Таким чином, можливо сказати, що філософська

концепція М. А. Булгакова носить не стільки конкретно богомільський, а в цілому – гностичний характер з притаманним йому дуалізмом.

Якщо ж поглянути на категорії добра і зла з іншого ракурсу, то можна припустити, що в романі «Майстер і Маргарита» показана всього лише природна характеристика категорій добра і зла, яким властива діалектика і нерозривний зв'язок. Добро стає значимим у порівнянні зі злом і утверджується в протиставленні йому. Добро і зло являють собою єдність протилежностей, що зумовлює постійну боротьбу між ними, це спосіб їхнього існування, і ця боротьба не може бути завершена перемогою однієї зі сторін. Саме таке значення мають слова Воланда «що б робило твоє добро, якби не існувало зла» – якби добро перемогло зло, то саме добро породило б його знову, якби не було зла, то ним назвали б менше добро.

У своїй роботі «Майстер і Маргарита» Булгаков не тільки орієнтує нас на проблему добра і зла та безпосередньо говорить про це, але й виділяє таку категорію як «доброта». Найбільш яскравим персонажем у цьому випадку слід назвати Ієшуа Га-Ноцрі. У перших же своїх словах він використовує таке поняття як доброта: «Добрый человек! Поверь мне...» [2, с. 347]. Він вважає добрими і тих людей, що свідчили проти нього, і Понтія Пілата, що накаже стратити його, і Марка Крисобоя, що вдарив його батоном, і навіть Іуду з Кіріафа. На питання Понтія Пілата: «– А теперь скажи мне, что это ты всё время употребляешь слово «добрые люди»? Ты всех, что ли, так называешь?» – він відповів: «Всех, злых людей нет на свете» [2, с. 355]. Ієшуа Га-Ноцрі, сам добра і всепрощаюча людина, вважає, що в усіх оточуючих його людях добро переважає зло і тільки в силу життєвих обставин вони виявляються іншими. Його постійне звертання до всіх «добра людина» немовби волає до їхнього доброго начала в надії на те, що людина дійсно стане доброю.

Тут ми можемо погодитися з думкою Л. Левиної, яка підкреслює, що булгаковське бачення первинності добра в людині перегукується з позицією І. Канта, який вважав, що в кожній людині є «задатки добра» і «схильність до зла», причому доброта в людині – це одвічне, а от зло – випадкове [6, с. 15].

Такої ж думки дотримується Т. Разуменко, вбачаючи у цьому схожість з філософськими поглядами Г. С. Сковороди, на думку якого людське серце і розум ніяк не можуть бажати зла іншим [8, с. 49].

На відміну від попередніх точок зору, Б. В. Соколов підкреслює, що Булгаков заперечує, наприклад, толстовську ідею «зараження добром». Проявляється це в тому, що Понтій Пілат, вислухавши проповідь Ієшуа про те, що всі люди добрі, а злих людей немає на світі, починає творити добро злими засобами. І саме цим булгаківська точка зору перегукується з думкою одного з основоположників екзистенціалізму М. Бердяєва [9]. У зв'язку з розглядом цієї ситуації слід звернути увагу на те, що М. О. Булгаков все ж таки вказав на те, що ніяких позитивних змін за цими діями Пілата не відбулося: Ієшуа як був страченим, так і залишився ним, а Пілат промучився дванадцять тисяч «лун» в небутті від докорів сумління. На тій же підставі Б. В. Соколов проводить паралелі між поглядами іншого засновника екзистенціалізму Л. Шестова і М. Булгакова. Він вказує на те, що Левій Матвій, не дивлячись на сприятливий вплив Ієшуа, все ж таки став на злочинний шлях і збирався вбити ненависного йому Іуду. І. Виноградов теж наголошує на екзистенціальному забарвленні роману «Майстер і Маргарита». Основною ідеєю М. Булгакова, на його думку, є не пасивність, а активна роль добра. Згідно з І. Виноградовим, булгаківський безумовний моральний імператив певною мірою за змістом є близьким філософії екзистенціалізму: людина повинна дотримуватися своєї особистої моральної позиції, слідувати своєму моральному обов'язку, має бути вірною самій собі. Проте у подальших міркуваннях він сам же і заперечує це, вважаючи, що моральна позиція М. Булгакова відрізняється від філософії екзистенціалізму тим, що людина вірна не тільки своїм внутрішнім моральним принципам істини, добра і справедливості, а й принципам, які в той же час є і об'єктивними морально-етичними цінностями. Крім того, Виноградов вбачає відмінність філософської концепції Булгакова від екзистенціалізму також у активній ролі людини в утвердженні добра. Зло, що проявляється в тій чи іншій конкретній ситуації, в якій знаходиться людина, вимагає зміни і самої цієї

ситуації. У екзистенціалізмі ж кризова ситуація, в яку закинута людина, являє собою лише деяку пасивну прийняту нею даність, що є викликом виключно її особистому моральному стоїцизму, але не її громадянській активності [3, с. 74].

Такій якості як доброта протистоять людські пороки – боягузтво і страх. У вуста Ієшуа Булгаков вклав вислів: «В числе человеческих пороков одним из самых главных он считает трусость» [1, с. 640]. Ці слова начебто звернені саме до Пілата. Тому Пілат і не спить, бажаючи продовжувати розмову і повірити у те, що страти не було, зізнатися у тому, що немає пороку страшнішого од боягузтва. Але все ж таки Пілат зрештою одержує прощення. Прощення, що є актом милосердя стосовно нього з боку доброї людини. «За него уже попросил тот, с кем он так стремится разговаривать» [1, с. 719]. Каяттям і стражданнями Пілат спокутує свою провину і отримує прощення. Саме цим і відрізняється позиція М. Булгакова від кантіанської. Милосердя починає звучати у Булгакова лише там, де є спокутування провини дійсним каяттям і прозрінням людини, що звільняється внаслідок цього для нового життя. Прохання Ієшуа винагородити Майстра спокоєм теж є закликом до милосердя – милосердя, яке слід вважати однією з головних морально-етичних цінностей.

Висновки.

1. На сучасному етапі розвитку культури однією з форм філософствування є художня література, в якій філософія і література знаходяться в синкретичній єдності, являючи собою найбільш змістовну форму виразу думки.

2. М. О. Булгаков при написанні свого роману «Майстер і Маргарита» не використовує філософські ідеї якогось філософа, а вибудовує свою власну філософську концепцію, що певною мірою характеризується гностичною, гуманістичною та екзистенціальною спрямованістю, і є, зокрема, співзвучною етичним поглядам таких видатних мислителів як Імануїл Кант та Григорій Сковорода. Таким чином, його можливо ідентифікувати як письменника, творчість якого являє собою філософствування у вигляді високохудожнього літературного твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бэлза И. Ф. Генеалогия Мастера и Маргариты / И. Ф. Бэлза // Контекст. – 1978. – С.156-249
2. Булгаков М. Избранные сочинения: в 2-х т. / М. Булгаков // М. – Т.2. – 1997.
3. Виноградов И. Завещание мастера. Обсуждение романа «Мастер и Маргарита И. » / И. Виноградов // Вопросы литературы. – 1968. – №6. – С. 24-81.
4. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю // М : Политиздат, 1990. – 415 с.
5. Круглий стіл редакції часопису «Філософська думка» // Філософська думка. – 2011. – №1. – С. 5-22.
6. Левина Л. А. Нравственный смысл кантианских мотивов в философском романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» / Л. А. Левина // Филологические науки. – 1991. – №1. – С. 12-23.
7. Литературные манифесты западноевропейских романтиков / [Под ред. А. С. Дмитриева]. – М.: Изд-во МГУ, 1980.
8. Разуменко Т. Философия Г. С. Сковороды и её отражение в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» / Т. Разуменко // Всесвіт літ. та культ. в навч. закл. України. – 2000. – №2. – С. 48-51.
9. Соколов, Б. В. Булгаковская энциклопедия / Б. В. Соколов. – М. : Локид : Миф, 2000. – 588 с.
10. Утехин Н. П. «Мастер и Маргарита» М. Булгакова: Об источниках действительных и мнимых / Н. П. Утехин // Рус. лит. – 1979 – №4 – С. 89-109.
11. Шлегель Фридрих. Эстетика. Философия. Критика : в 2-х т. / Ф. Шлегель // [Вступ. статья, пер. с нем. Ю. Н. Попова; Примеч. А. В. Михайлова и Ю. Н. Попова]. – М. : Искусство. – Т.1. – 1983. – 479 с.
12. Cioran E.-M. Cahiers : 1957 - 1972 / Emil-Michel Cioran. – Paris : Gallimard, 1997. – 998 p.